

УДК 328.132.7.185(477)“1991/2014”

Михайло Москалюк

### НЕФОРМАЛЬНІ ПРАКТИКИ У ФУНКЦІОНУВАННІ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА УКРАЇНИ (1991 – 2014 РР.)

*У статті досліджуються неформальні практики у функціонуванні вітчизняної президентури впродовж 1991 – 2014 рр. Автором з'ясовано основні сутнісні характеристики неформальної політики як окремого самостійного феномену. Досліджено передумови формування неформальних практик в українських реаліях на тлі гібридного типу політичного режиму та процесів деінституалізації і деформалізації. На прикладі діяльності президентів вказаного періоду проаналізовано вплив неформального простору на перебіг політичних процесів, роль і місце в них неформальних інститутів та практик.*

*Ключові слова:* неформальні практики, неформальні політичні інститути, неформальна політика, патронажно-клієнтарна мережа, неопатримоніалізм, непотизм, корупція.

Президент як глава держави володіє низкою конституційно закріплених повноважень. Вони фактично є обсягом прав, які йому згідно статусу та посади по праву належать. Президентські повноваження, у свою чергу, реалізуються через функції, які виконує глава держави. Власне у них відображено соціальне призначення президентури як владного політичного інституту.

Але якщо формальний вимір функцій президента чітко фіксується наявною законодавчою базою держави, – неформальні аспекти (тобто такі, що де-юре йому не належать, але де-факто через відповідні інститути та практики ним реалізуються) залишаються поза межами конституційно-правового окреслення. У цьому контексті неформальний політичний простір охоплює мережу патронажно-клієнтарних відносин, що забезпечує “бізнес-клієнтам” політичне протегування та індульгенцію від оподаткування, “телефонне право”, клановість, непотизм (несправедливий розподіл посад в органах влади на основі родинних та дружніх стосунків претендентів, а не врахування рівня їх професіоналізму), корупцію, репресії проти інакодумців, інститут тіньового ринку тощо.

Неформальні інститути досліджували західні вчені – С. Хантігтон, Ш. Езейштад, В. Меркель і А. Круассан, Л. Пай, Г. Хелмке, С. Левітські, вітчизняні науковці – В. Горбатенко, М. Зайдель, Л. Лясота, А. Колодій, О. Крисенко, О. Півторак, М. Чабанна, М. Шаповаленко, Т. Шевченко та ін.

Разом з тим, попри наявність значного наукового доробку, присвяченому аналізу неформальних інститутів та практик, у сучасній політичній науці відсутній чітко визначений перелік їхніх характерних сутнісних ознак [18, с. 14]. Також існує потреба з'ясувати передумови їх формування і особливості функціонування в українських реаліях, зокрема протягом 1991 – 2014 рр. У вказаний період виникнення, становлення та розвиток вітчизняної президентури відбувалося в контексті трансформації політичної системи країни, а неформальний простір, в силу різних причин, помітно впливав на діяльність інституту президентства. Власне, окреслена наукова проблематика є предметом політологічного аналізу в пропонованій статті.

Неформальні інститути та практики є невід'ємним елементом будь якого політичного процесу. На переконання В. Меркеля і А. Круассана неформальний простір особливо поширений в “дефектних” (незрілих) демократіях. З одного боку вони є

рудиментами попередніх недемократичних типів політичних режимів, а з іншого – результатом низького рівня інституціоналізації перехідних суспільств, тобто неефективністю нових інститутів, які в пошуках оптимізації свого функціонування переймають попередні неформальні правила [8, с. 20].

Неформальна політика характеризується рядом рис. Застосування нею вибіркового законодавства робить її нелегальною, – такою, що суперечить нормам права. З огляду на її закритість у прийнятті рішень та особливості функціонування, вона, як правило, є неpubлічною та латентною. Репрезентуючи не загальносуспільні, а вузькогрупові та особисті інтереси провладних політичних акторів, неформальна політика є також партикулярною. Разом з тим, окрім цих виключно негативних ознак, неформальній політиці притаманні як нейтральні, так і позитивні сторони. До перших можна віднести її неформалізованість (вона законодавчо не врегульована), традиційність (здійснюється відповідно до традиційних норм) та, у певній мірі, раціональність (“скорочує витрати для політичних гравців”). Ряд дослідників до позитивних аспектів неформальної політики відносять її функціональну здатність нівелювати вади у системі прийняття рішень та ефективно впливати на адаптацію “політичних акторів в умовах недостатньо сформованої політичної системи” [18, с. 18].

В Україні, як і в більшості пострадянських країн, неформальні структури виникли на тлі гібридного політичного режиму, який поряд із демократичними ознаками містить рудиментарні риси попередніх недемократичних (в межах осі тоталітаризм – авторитаризм) різновидів. Вплинуло також, характерне для “молодих демократій” відродження неопатримоніальних відносин у вітчизняному державотворчому процесі. Як суспільний феномен неопатримоніалізм (від лат. *patrimonium* – вотчина, отчина) виникає в умовах формального (фасадного) становлення демократії, за лаштунками якої ефективно зберігаються та функціонують неформальні практики. На думку А. Русиняк гібридний політичний режим в Україні спричинив домінування неформальних інститутів над формальними, що, у свою чергу, є результатом двох взаємопов’язаних процесів – деінституалізації та деформалізації. При цьому, деінституалізація супроводжується не тільки заміною старих інститутів новими, але й системною інституціональною трансформацією. Вона може здійснюватися конфліктним (революційним) або безконфліктним (еволюційним) шляхом [16, с. 245]. Як стверджують дослідники даної проблематики Є. Головаха та Н. Паніна, у певній мірі унікальність України полягає насамперед в тому, що незважаючи на погіршення соціально-економічного становища, радикальна деінституалізація не супроводжувалася руйнівними суспільними наслідками. Такий сценарій розвитку подій став можливим тому, що деінституалізація виявилася суто демонстративною, старі інститути не трансформувались, зберегли свої функції, тобто стали неформальними, а нові структури, перейнявши основні (пострадянські) стереотипи своїх попередників, були неефективними [2, с. 11]. При цьому, деінституалізація є основним чинником виникнення неформального простору в суспільно-політичному житті України, що, у свою чергу, є причиною незавершеного структурування її інституціональної системи.

Деінституалізація в Україні породила інше негативне явище – деформалізацію, тобто витіснення формальних правил неформальними відносинами. А це, на переконання А. Русиняк, створило умови для появи “інституційної пастки”, в яку потрапила Україна [16, с. 249].

Отже, функціонування вітчизняних політичних процесів в умовах гібридного типу політичного режиму призвело до появи неформальних інститутів. На цьому тлі поява неформальних практик була закономірним явищем перехідного періоду. На думку О. Крисенка, “виключна роль неформальних інститутів в українському

політичному процесі, їх автономність від нормативно-правової площини та низька ефективність державного управління є універсальними особливостями вітчизняного демократичного транзиту”[7, с. 59].

У зв’язку з цим, поява інституту президентства у вітчизняному державотворчому процесі, з одного боку, може розглядатися як прагнення України перейняти демократичні практики цивілізованих країн з республіканською формою правління, де глава держави – президент – виступає гарантом захисту прав і свобод громадян та демократичного поступу держави, а, з іншого, – як результат запиту суспільства на авторитетного лідера, здатного вирішити актуальні завдання. При цьому, як влучно зауважив О. Олабин, “запровадження такого інституту було здійснено згідно з принципом інституціонального ізоморфізму, відбулося перенесення готової моделі президентства в політичну систему, яка виявилася неготовою до демократичних схем політичної взаємодії та стримування негативних впливів неформальних взаємодій, практик та правил” [13, с. 80 – 81]. Прикметно, що новостворений вітчизняний інститут президентства, на переконання Є Головахи та Н. Паніної “шляхом інституціональної мімікрії” у багатьох аспектах відтворив стару систему однопартійного управління [2, с. 11].

Неформальний політичний простір в Україні почав формуватися вже за президентства Л. Кравчука. 1 грудня 1991 р. він, попри свою приналежність до вищої компартійної номенклатури часів СРСР, завоював симпатії понад 20 млн. виборців та став першим Президентом України. Як стверджує вітчизняна дослідниця президентури М. Кармазіна, у перші місяці перебування Л. Кравчука на посаді “його радянський досвід” позитивно вплинув на державотворчий процес в Україні. Була сформована вітчизняна система органів влади та управління, суверенна Україна визнана міжнародним співтовариством, розпочато ринкові реформи. Разом з тим дедалі очевидною була невідповідність старого комуністичного світогляду новим суспільно-політичним реаліям. У кінцевому підсумку створюваний інституційний дизайн не зазнав тих необхідних змін, які б гарантували незворотність демократичного поступу з усіма характерними для нього рисами [5, с. 114 – 115].

На цьому тлі зародження та становлення неформальних практик в політичному житті України поч. 1990-х рр. відбувалося в контексті поступового розширення президентських повноважень без їх конституційного закріплення, збільшення сфери впливу глави держави, в тому числі на виконавчу гілку влади. Загалом під час президентства Л. Кравчука, за оцінкою М. Кармазіної, “косметичні” зміни в реальному процесі державотворення призвели до консервації старих форм влади. А це суттєво звужувало публічний простір політики та формувало передумови для її неформального функціонування. В економічній сфері “поступова й часткова лібералізація, тривале перебування в рублевій зоні та надто повільна приватизація” також розширювали неформальне поле функціонування політики, оскільки посилювали інфляцію і корупційні процеси, створюючи, тим самим, фінансову основу для майбутніх бізнес-імперій [5, с. 133, 139].

На становлення неформальної складової вітчизняного політичного процесу вплинула також кадрова політика Л. Кравчука. Погоджуємося з думкою В. Колінця, що перший Президент не був самостійним політиком, а радше знаряддям в руках партноменклатури, що привела його до влади, “взяла ініціативу в свої руки і ринула задовольняти нестримні матеріальні апетити” [6, с. 191]. Намагання “старих кадрів” зберегти свій контроль над грошовими потоками та прийняттям управлінських рішень суттєво посилювало корупційний та непублічний вимір функціонування політики, впроваджувало в суспільно-політичну реальність неформальний інститут, що отримав

назву “партія влади”. Ця інституція не мала класичних ознак політичної партії, скоріше виступала як об’єднання навколо Президента з метою реалізації своїх вузькогрупових та кланових інтересів. У кінцевому підсумку державотворча модель Л. Кравчука стала, по суті, відворенням моделі напіврадянської держави з елементами авторитаризму, де неформальні практики отримали широкі можливості для впровадження.

За час десятилітнього президентства Л. Кучми (1994 – 2004 рр.) неформальний простір функціонування політики набув свого подальшого поширення. Він, як представник найсильнішого ще з радянських часів дніпропетровського номенклатурного угруповання, якого “червоний директорат” рекомендував спочатку на посаду Прем’єр-Міністра, а в 1994 р. на посаду глави держави, на відміну від свого попередника був набагато сильніше інтегрований у поле неформальної політики. Суттєво вплинуло на інституціонування неформальних практик за Л. Кучми його прагнення створити прошарок великих власників. На заваді цьому став замалий обсяг повноважень, визначений Конституцією 1996 р. [10, с. 51]. Як зазначає М. Зайдель, за Президента Л. Кучми в умовах відсутності реального верховенства права, майнових і контрактних прав громадян “процес первинного накопичення та формування приватного капіталу в Україні супроводжувався суттєвими викликами”, а проблема проведення легальної приватизації набувала особливої гостроти [3, с. 41]. У зв’язку з цим, політико-бізнесові еліти, що об’єдналися навколо Л. Кучми були зацікавлені у збереженні неформальних інститутів і практик задля встановлення контролю над державною власністю та основними фінансовими потоками. Фактично формування національного, насамперед, великого капіталу відбувалося на фоні “хижацького” накопичення за рахунок “тінізації” доходів та ренти. Власне на тлі приватизаційних процесів наприкінці 1990-х початку 2000-х рр. великий капітал виходить з тіні та легалізується. А це, в свою чергу, привело до його зрощення з владою. У цьому контексті запорукою успішно проведеної приватизації стала особиста наближеність представників бізнесу до глави держави. Це відкривало їм вікно можливостей для впливу на владу задля прийняття вигідних для себе рішень, сприяло виникненню нового політичного класу – олігархату. За таких умов сформувався олігархічно-патримоніальний режим, а Президент Л. Кучма став “головним патроном політико-економічних кланів” [3, с. 41 – 42]. У такій вибудованій олігархічно-клановій структурі відносин влади та бізнесу Л. Кучма виконував неформальну функцію “арбітра” у протистоянні різних бізнес-адміністративних груп між собою, підтримував баланс між ними, контролював шляхи їх доступу до фінансових потоків та рент [4, с. 113].

У свою чергу формування олігархату поглибило соціальне розшарування та підвищило рівень корумпованості в суспільстві. Наслідком цього стало корупційне розкладання правоохоронних органів і судової системи та їх зрощення з криміналітетом. Вказані явища супроводжувалися обвальним падінням виробництва впродовж др. полов. 1990-х рр. [11, с. 6].

У системі органів виконавчої влади за президентства Л. Кучми створено умови для домінування Адміністрації Президента. Вона, як і Рада національної безпеки та оборони, саме через неформальне підвищення свого статусу перетворюється в інструмент впливу глави держави на уряд [9, с. 143].

Прикладом реалізації неформальних практик також можна вважати відповідну кадрову політику Л. Кучми, тобто формування провладної команди із особисто відданих осіб – насамперед вихідців із Дніпропетровщини. Зокрема, його ставленик – міністр Кабінету Міністрів, згодом довголітній глава виконавчої влади В. Пустовойтенко виконував в уряді неформальну роль “ока государственного” [5, с. 212].

Ще одним виявом неформальних практик часів президентства Л. Кучми було використання адмінресурсу під час виборчих кампаній 1999 та, особливо, 2004 рр. [12, с. 143.]. Саме масова фальсифікація президентських виборів 2004 р. суттєво підвищила громадянську активність та призвела до подій, відомих як “Помаранчева революція”. Вони розгорнулися на тлі кризи легітимності політичної системи, що прагнула зберегти в значній мірі авторитарні риси, використовуючи для цього насамперед неформальні інститути та практики.

Загалом, державотворча модель часів другого Президента в модерній українській історії отримала назву “кучмізм”. Але передумови появи цього феномену виникли ще за президентства Л. Кравчука. На переконання М. Кармазіної, “саме наслідки його перебування на посаді певною мірою й зумовили невідворотне повстання кучмізму” як єдино можливого державотворчого варіанту, “на який тільки й видалася спроможною у складних умовах пострадянської української дійсності посткомуністична номенклатура” [5, с. 354].

Аналізуючи умови перемоги В. Ющенка у президентській кампанії 2004 р., варто розуміти, що його участь у виборчому процесі була своєрідною “олігархічною відповіддю на суперпрезидентіалізм Л. Кучми” [11, с. 6]. Попри значну народну підтримку (а його як альтернативного для команди Кучми-Януковича кандидата вирізняли проєвропейська спрямованість, сформовані демократичні погляди та бажання підняти рівень “моральності” політики), навколо В. Ющенка також об’єдналася опозиційна до тогочасної влади група бізнес-інтересів. Тому компроміс еліт під час переголосування другого туру 8 грудня 2004 р. був по суті “взаємним викликом до змагання між найбільшими бізнес-адміністративними групами” за здобуття влади, позитивним моментом в якому була неприйнятна для неформальних практик відкрита конкуренція [4, с. 126 – 128].

Разом з тим, формально демократичний, а фактично гібридний тип політичного режиму в Україні часів В. Ющенка зберігав умови для існування неформального простору, щоправда в нових реаліях. Як відомо, редакція Конституції зразка 2004 р., що була наслідком досягнутого компромісу еліт з приводу пошуку оптимальної моделі управління, змінила 1 січня 2006 р. вітчизняну республіканську форму правління з президентсько-парламентського на парламентсько-президентський різновид. Для Президента В. Ющенка ці зміни супроводжувалися зменшенням обсягу владних повноважень. Але для Верховної Ради вони мали зовсім інше значення, адже через отримання додаткових важелів впливу суттєво зросла політична вага парламентської більшості. За таких обставин групи бізнес-інтересів, опираючись на коаліцію провладних фракцій у парламенті вже не потребували патронату з боку Президента. Натомість вони прагнули залучитися підтримкою парламентської більшості, що формувала уряд та ініціювала призначення Прем’єр-Міністра. У зв’язку з цим, окрім відвертої фальсифікації результатів виборів, всі неформальні практики часів Л. Кучми під час президентства В. Ющенка залишилися, а він сам, претендував на “неформальну роль морального авторитета, який користувався би розширеним правом вето щодо різноманітних політичних рішень”. Це до краю загостило відносини Президента з іншими державними владними інститутами та в 2006 – 2007 рр. вивело на максимальний рівень стан корумпованості суспільства [4, с. 128].

Про розширення неформального простору та його диференціацію в межах вже розколотого “помаранчевого табору”, що не зміг створити ефективну “партію влади” у постреволюційній Україні свідчив розділ між Президентом В. Ющенком і Прем’єр-Міністром Ю. Тимошенко неопатримоніальної патронажно-клієнтарної мережі. По

суті, на цій основі відбулося формування двох автономних конкуруючих вертикалей патронажного президентства та патронажного прем'єрства [11, с. 31].

Таким чином, нова неопатримоніальна демократія, що сформувалася внаслідок конституційної реформи 2004 р як своєрідний інституційний гібрид могла існувати саме за рахунок збереження клієнтурного середовища з притаманними йому неформальними практиками. При цьому, у пошуках ресурсів для протистояння з Ю. Тимошенко Президент В. Ющенко був вимушений залучитися підтримкою представників з опозиційного табору – Р. Богатирьової, В. Гайдука, В. Януковича, шляхом їх кооптації у виконавчу вертикаль. Натомість Прем'єр-Міністр Ю. Тимошенко намагалася встановити одночасний контроль над регіональними органами державної влади та місцевого самоврядування Сходу України [11, с. 32 – 33].

Вказані події відбувалися на тлі нової політичної кризи 2006 – 2010 рр, в якій опинилася постмайданна Україна. Зрештою, завищені соціальні запити щодо В. Ющенка як глави держави, помилки в управлінні та відсутність у “помаранчевої команди” політичної волі ліквідувати неопатримоніальну модель у кінцевому підсумку привели до його поразки на президентських виборах 2010 р. Вже під час першого туру він з мізерним результатом (5,45% електоральної підтримки населення) зійшов з дистанції виборчих перегонів.

З обранням В. Януковича главою держави неопатримоніальний режим України знову набув рис, характерних для епохи Л. Кучми. Донецька група бізнес-інтересів, скориставшись тим, що їх ставленик обійняв президентську посаду, ініціювала перегляд 30 вересня 2010 р. у Конституційному Суді змін до Основного Закону в редакції 2004 р. та домоглася їх скасування. Приймаючи відповідне рішення, Суд перевищив свої повноваження. Визнання неконституційним Закону “Про внесення змін до Конституції України” з формулюванням “у зв'язку з порушенням процедури його розгляду і прийняття” наочно демонструвало дієвість неформальних практик, які повернулися в повному обсязі. Як наслідок, в Україні відновлено президентсько-парламентську модель зразка 1996 р. з притаманними їй ознаками суперпрезидентіалізму [11, с. 7 – 8]. У цьому ж руслі варто розглядати нову редакцію Закону “Про Кабінет Міністрів України” (7. 10 2010 р.), в якій закріплювався домінуючий вплив Президента на главу уряду.

Нова інституційна конструкція заклала основи монополізації політичного ринку, сприяла швидкому встановленню корумпованого і клептократичного режиму персоналістського типу, в якому В. Янукович мав набагато вищий ступінь контролю над політичними акторами, ніж навіть у свій час Л. Кучма [17, с. 5].

Як стверджує А. Ганжа, за роки незалежності України вперше Президент встановив “повний контроль над всією державою, патронажно-клієнтарна мережа об'єднала всі органи влади, формальні й неформальні інститути перебували під патронатом В. Януковича та його правлячої групи” [1, с. 57]. У хронологічних межах ця суперпрезидентіалістська модель була побудована вже в перший період президентства В. Януковича, що охоплював 2010 – 2012 рр.

При цьому, оточення Президента не було однорідним. До нього входило декілька груп впливу: донецьке ядро Партії регіонів (Р. Ахметов, Б Колесніков, С. Ключев, М. Азаров В. Рибак), група “РосУкрЕнерго” (Д. Фірташ, Ю. Бойко, В. Хорошковський) і виконавча вертикаль глави держави [14, с. 11]. З-поміж них вирізнялося угруповання найбільш впливових олігархів – Р. Ахметова, Д. Фірташа, О. Януковича. Разом з тим, частково інтегровані групи – “Приват” І. Коломойського і Г. Боголобова, групи В. Пінчука, П. Порошенка, а також тіньові впливові гравці були

незадоволені своїм маргінальним становищем в системі розподілу прибутків та прагнули його змінити на свою користь [1, с. 58].

Після парламентських виборів 2012 р. розпочався другий етап правління В. Януковича. З одного боку, він характеризується становленням партійно-парламентської системи з домінуючими позиціями Партії регіонів (завдяки цьому М. Азаров повторно обійняв посаду глави уряду), а з іншого – появою нового феномена у провладному таборі, що отримав в політологічній термінології назву “Сім’я”. У це особливо наближене до В. Януковича коло входили перший віце-прем’єр-міністр С. Арбузов, міністри – внутрішніх справ В. Захарченко, фінансів – Ю. Колобов, енергетики та вугільної промисловості – Е. Ставицький, доходів і зборів – О. Клименко. Вихід “сім’ї” на домінуючі позиції в провладній команді та пов’язана з цим спроба В. Януковича “замкнути” на ній патронажно-клієнтарну мережу до краю загострило ситуацію [1, с. 58].

На цьому тлі зріс рівень корумпованості суспільства. За даними міжнародної правозахисної неурядової організації “FreedomHouse”, протягом 2011 – 2012 рр. в Україні він підвищився з 5,75 до 6 балів (максимальний показник – 10 балів) [20]. Стан корупції корелюється з типом політичного режиму. У рейтингу країн за рівнем розвитку демократії Україна із 167 досліджуваних країн зайняла в 2011 р 79 місце з показником 5,94 бали, що загалом відповідало гібридному типу політичного режиму [21]. А за результатами дослідження “FreedomHouse” 29-ти держав у межах проекту “Країни перехідного періоду” стан демократичності управління на національному рівні в Україні оцінювався відповідно у 5,50 та 5,75 балів, що відповідало напівконсолідованому авторитарному режиму [19].

Зростаюча олігархізація країни, корупція, зрощення влади, бізнесу та криміналітету, посилення авторитарних тенденцій, домінування “донецьких” у владній вертикалі (вони займали 75% керівних посад у державі) [15, с. 80 – 81], широке використання неформальних практик підірвали довіру до державної влади загалом і Президента зокрема. На тлі зміни геополітичних векторів розвитку України в бік Росії політика В. Януковича в кінцевому підсумку спричинила новий Майдан, що отримав назву “Революція Гідності”. Попри те, що цей процес супроводжувався черговою зміною політичних еліт, не були ліквідовані умови для функціонування неформальних практик. А це робить дану проблематику актуальною для подальших наукових досліджень.

Таким чином, неформальний політичний простір як система відповідних інститутів та практик притаманний недемократичним політичним системам та перехідним (транзитивним) суспільствам. В українських реаліях така модель інституціювалася в контексті специфіки пострадянського розвитку країни, де в гібридному переплетенні неопатримоніалізму одночасно функціонували старі та нові інститути, поперемінно використовуючи демократичні та недемократичні норми, правила і процедури. Виникнення, становлення та розвиток інституту президентства України відбувалося в руслі цих тенденцій. Неформальні практики у функціонуванні вітчизняної президентури зберігалися впродовж 1991 – 2014 рр. Розбудова патронажно-клієнтарної мережі, політична корупція, непотизм та інші приклади неформальної політики були невід’ємною складовою діяльності всіх українських президентів цього періоду. Неформальний політичний простір, звужуючи легальну сферу функціонування політики, справив негативний вплив на демократичний поступ України, а його збереження в сучасних державотворчих процесах є серйозним викликом для подальшого розвитку країни.

1. Ганжа А. Н. Неопартимоніальний політичний режим в Україні 2010 – 2015 рр.: аналіз функціонування політичної системи. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія “Питання політології”*. 2015. Випуск 25. С. 56 – 62
2. Головаха Є., Панина Н. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001. №4. С. 5 – 22
3. Зайдель М. І. Інститут Президента в системі врегулювання владно-бізнесових відносин. *Інститут Президента України в системі державної влади України: матеріали наукової конференції*. К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2014. С. 40 – 44
4. Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь / за ред. д. політ. н. професора Г. І. Зеленько. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 164 с
5. Кармазіна М. Президентство: український варіант. К., 2007. 365 с
6. Колінець В. В. Колізії встановлення в УРСР інституту президентства. Інститут Президента України в системі державної влади України: матеріали наукової конференції. К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2014. С. 188 – 193
7. Крисенко О. В. Вплив неформальних інститутів на український політичний процес. *Стратегічні пріоритети*. 2012. №4(25). С. 58 – 62
8. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефективных демократиях. *Полис*. 2002. №2. С. 20 – 30
9. Мироненко П. В. Форма правління: політичні трансформації на зламі століть: монографія. К., 2014. 220 с
10. Москалюк М. Неформальні аспекти функціонування інституту президентства в Україні (на прикладі політичної діяльності Л. Кучми). Європейська інтеграція та національна ідентичність: інституційний і ціннісний виміри. Матеріали II Українсько-польського наукового форуму (12 – 13 травня 2016, Львів). Львів-Olsztyn, 2016. С. 50 – 52
11. Напівпрезиденталізм: формальний та інституційний аналіз (уроки для України) : аналітична доповідь. К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2014. 38 с
12. Ніколаєнко Н. О. Технології адміністративного ресурсу в рамках президентських виборчих кампаній 1999, 2004, 2010 років) в Україні. *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. 2013. Випуск 11. С. 136 – 144. URL:file:///C:/DOCUME~1/9335~1/LOCALS~1/Temp/Pps\_2013\_11\_20-1.pdf
13. Олабин О. В. Інститут Президента в системі органів державного управління. Інститут Президента України в системі державної влади України: матеріали наукової конференції. К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2014. С. 78 – 82
14. Партійна система України після парламентських виборів 2012: аналіт. доп. / за заг. ред. О. А. Фісуна. Регіон. Філіал НІСД у м. Харкові. Х.: Золоті сторінки, 2012. 116 с
15. Рудакевич М. І. Інститут президентства в Україні: проблема лідерства. Інститут Президента України в системі державної влади України: матеріали наукової конференції. К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2014. С. 78 – 82
16. Русиняк А. Виникнення неформальних інститутів в Україні як результат деінституалізації і деформалізації та специфіка їх впливу на формування політичного режиму. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2017. Випуск 12. С. 245 – 252
17. Сидорчук О. Форма правління в Україні: пропозиції подальшого реформування. Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучерів. Аналітичні записки. 2014. Березень. С. 1 – 15
18. Шевченко Т. В. Сутнісні характеристики та ознаки неформальної політики. *Магістеріум. Політичні студії*. 2016. Випуск 64. С. 14 – 19
19. Methodology / Nations in Transit 2012. URL: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit-2012/methodolog>
20. Tables / Nations in Transit 2012. Freedom House. URL:<http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/-2012%20NIT%20Tables.pdf>



21. The Democracy Index 2011 / Economist Intelligence Unit. The Economist. URL: [https://www.eiu.com/public/topical\\_report.aspx?campaign=DemocracyIndex20](https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaign=DemocracyIndex20)

### References

1. Hanzha A. N. (2015) Neopartymonialnyi politychnyi rezhym v Ukraini 2010 – 2015 rr.: analiz funktsionuvannia politychnoi systemy. (Neo-patrimonial political regime in Ukraine 2010 - 2015: analysis of the functioning of the political system) Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina, seriiia "Pytannia politolohii". Vypusk 25. S. 56 – 62 [in Ukrainian]
2. Holovakha Ye., Panyina N. (2001) Postsovetskaia deynstytutsyonalizatsiia y stanovlenye novykh sotsyalnykh ynstytutov v ukraynskom obshchestve. (Post-Soviet deinstitutionalization and the formation of new social institutions in Ukrainian society) Sotsyolohyia: teoriia, metody, marketynh. №4. S. 5 – 22 [in Russian]
3. Zaidel M. I. (2014) Instytut Prezydenta v systemi vrehuliuvannia vladno-biznesovykh vidnosyn. (The Institute of the President in the system of settling power-business relations) Instytut Prezydenta Ukrainy v systemi derzhavnoi vladny Ukrainy: materialy naukovoï konferentsii. K.: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskyi universytet". S. 40 – 44 [in Ukrainian]
4. Instytutsiini zminy politychnoi systemy suchasnoi Ukrainy: otsinka stanu ta napriamy optymizatsii: analitychna dopovid (Institutional changes in the political system of modern Ukraine: assessment of the state and directions of optimization)/ za red. d. polit. n. profesora H. I. Zelenko. K.: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2014. 164 s [in Ukrainian]
5. Karmazina M. (2007) Prezydentstvo: ukrainskyi variant. (Presidency: Ukrainian version) K. 365 s [in Ukrainian]
6. Kolinets V. V. (2014) Kolizii vstanovlennia v URSR instytutu prezydentstva. (Conflicts on the establishment of the institution of the presidency in the USSR) Instytut Prezydenta Ukrainy v systemi derzhavnoi vladny Ukrainy: materialy naukovoï konferentsii. K.: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskyi universytet". S. 188 – 193. [in Ukrainian]
7. Krysenko O. V. (2012) Vplyv neformalnykh instytutiv na ukrainskyi politychnyi protses. (The influence of informal institutions on the Ukrainian political process) Stratehichni priorytety. №4(25). S. 58 – 62. [in Ukrainian]
8. Merkel' V., Kruassan A. Formal'nye i neformal'ne instituty v defektivnih demokratsiyah. (Formal and informal institutions in defective democracies.).Polis. 2002. №2. S. 20 – 30. [in Ukrainian]
9. Myronenko P. V. (2014) Forma pravlinnia: politychni transformatsii na zlami stolit (Form of government: political transformations at the turn of the century): monohrafiia. K.. 220 s. [in Ukrainian]
10. Moskaliuk M. (2016) Neformalni aspekty funktsionuvannia instytutu prezydentstva v Ukraini (na prykladi politychnoi diialnosti L. Kuchmy). (Informal aspects of the functioning of the institution of the presidency in Ukraine (on the example of Kuchma's political activity).)Yevropeiska intehtratsiia ta natsionalna identychnist: instytutsiinyi i tsinnisnyi vymiry. Materialy II Ukrainsko-polskoho naukovoï forumu (12 – 13 travnia 2016, Lviv). Lviv-Olsztyn. S. 50 – 52. [in Ukrainian]
11. Napivprezydentsializm: formalnyi ta instytutsiinyi analiz (uroky dlia Ukrainy) (Semi-presidentialism: formal and institutional analysis (lessons for Ukraine)) : analitychna dopovid. K.: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen, 2014. 38 s. [in Ukrainian]
12. Nikolaienko N. O. (2013) Tekhnolohii administratyvnoho resursu v ramkakh prezydentskykh vyborchykh kampanii 1999, 2004, 2010 rokiv) v Ukraini. (Technologies of administrative resources in the framework of the presidential election campaigns of 1999, 2004, 2010) in Ukraine) Panorama politolohichnykh studii: Naukovyi visnyk Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Vypusk 11. S. 136 – 144. URL:file:///C:/DOCUME~1/9335~1/LOCALS~1/Temp/Pps\_2013\_11\_20-1.pdf [in Ukrainian]
13. Olabyn O. V. (2014) Instytut Prezydenta v systemi orhaniv derzhavnoho upravlinnia. Instytut Prezydenta Ukrainy v systemi derzhavnoi vladny Ukrainy (The Institute of the President in the system of public administration. Institute of the President of Ukraine in the system of state power of

Ukraine): materialy naukovoï konferentsii. K.: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskyi universytet". S. 78 – 82. [in Ukrainian]

14. Partiina systema Ukrainy pislia parlamentskykh vyboriv 2012 (Ukraine's party system after the 2012 parliamentary elections): analit. dop. / za zah. red. O. A. Fisuna. Rehion. Filial NISD u m. Kharkovi. Kh.: Zoloti storinky, 2012. 116 s. [in Ukrainian]

15. Rudakevych M. I. (2014) Instytut prezydentstva v Ukraini: problema liderstva. (The institution of the presidency in Ukraine: the problem of leadership) Instytut Prezydenta Ukrainy v systemi derzhavnoi vlady Ukrainy: materialy naukovoï konferentsii. K.: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskyi universytet". S. 78 – 82. [in Ukrainian]

16. Rusyniak A. (2017) Vynyknennia neformalnykh instytutiv v Ukraini yak rezultat deinstytualizatsii i deformalizatsii ta spetsyfika yikh vplyvu na formuvannia politychnoho rezhymu. (The emergence of informal institutions in Ukraine as a result of deinstitutionalization and deformalization and the specifics of their influence on the formation of the political regime) Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filosofsko-politologichni studii. Vypusk 12. S. 245 – 252. [in Ukrainian]

17. Sydorchuk O. (2014) Forma pravlinnia v Ukraini: propozytsii podalshoho reformuvannia. (Form of government in Ukraine: proposals for further reform) Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Ilka Kucheriv. Analitychni zapysky. Berezen. S. 1 – 15. [in Ukrainian]

18. Shevchenko T. V. (2016) Sutnisni kharakterystyky ta oznaky neformalnoi polityky. (Essential characteristics and features of informal policy) Mahisterium. Politychni studii. Vypusk 64. S. 14 – 19. [in Ukrainian]

19. Methodology / Nations in Transit 2012. URL: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit-2012/methodolog>

20. Tables / Nations in Transit 2012. Freedom House. URL: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/-2012%20NIT%20Tables.pdf>

21. The Democracy Index 2011 / Economist Intelligence Unit. The Economist. URL: [https://www.eiu.com/public/topical\\_report.aspx?campaigni=DemocracyIndex20](https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaigni=DemocracyIndex20)

### ***Moskaliuk Mykhailo. Informal practices in the functioning of the institution of the Presidency of Ukraine (1991 - 2014)***

*The informal practices in the functioning of the domestic presidency during 1991 – 2014 are examined in the article. The author clarifies the main essential characteristics and features of informal politics as a separate independent phenomenon: non-publicity, illegality, functioning outside the legislative field, particularity, traditionalism, functionality and rationality. The preconditions of formation of informal practices in Ukrainian reality on the background of a hybrid type of political regime and the processes of deinstitutionalization and deformalization are studied.*

*The influence of informal space on the course of political processes, the role and place of the phenomena of corruption, nepotism, patronage and client network, and the shadow market are analyzed on the example of the activity of domestic presidents of this period. The author draws attention to the tendency of gradual expansion of informal practices in the functioning of the institution of the Presidency of Ukraine in the period under study, which correlates with the specifics of the transformation of the political system of the country.*

*Key words: informal practices, informal political institutions, informal policy, patronage and client network, neopatrimonialism, nepotism, corruption.*